

רותם הקשר

ויפול על פניו מעומד

בירור מנהג 'נפילת אפיים'

מבוא

מנהג "נפילת אפיים" הוא מנהג שעבר הרבה שינויים ותהפוכות מהתחלתו ועד ימינו. בימינו יש הבדלי מנהג בין הקהילות השונות, כאשר קהילות אשכנז נופלים על היד וקהילות עדות המזרח לא נופלים בכלל.

אם מנסים לפרש את המונח "נפילת אפיים" אז מגיעים למסקנה שאף אחד מהמנהגים בימינו לא עולה על הקריטריון של המונח. הפירוש הפשוט של "נפילת אפיים" זה "נפילה על הפנים",¹ כלומר נפילה על הרצפה. בשינוי של מנהג "נפילת אפיים" היו שותפים כמעט (ואולי כל) הגורמים האפשריים שמוכרים לנו מהתפתחות של מנהגים שונים: פחד מעבודה זרה, השפעה של הדתות השונות, שכחה של המנהג המקורי, עצלנות או אי נוחות בקיום המנהג המקורי, והשפעה של הקבלה. במהלך המאמר אנסה לעמוד להסביר את הגורמים הללו. רוב המאמר כתוב בצורה כרונולוגית (מהתלמוד ועד פוסקי ימינו) אבל בגלל ההבדל בשינוי המנהג בין האזורים הגיאוגרפיים השונים ישנה עריכה במקביל גם ע"פ מסורות פסיקה עדתיות/קהילתיות.

הבעיה העיקרית בבדיקה של התפתחות מנהג היא שבהרבה מקרים הפוסקים לא אומרים במפורש את הסיבה שבגללה הם פסקו אחרת מקודמיהם, ולכן חלק מהדברים שיכתבו בעבודה הם הצעות שלי להבנת דברי הפוסקים ויש שהבינו את הדברים אחרת.²

המקור התלמודי לנפילת אפיים

מנהג "נפילת אפיים" הוא מנהג קדום מאוד שמוזכר כבר בגמרא. בתקופת הגמרא המנהג היה ליפול ממש על הרצפה ולא רק על היד כמו שאנחנו עושים היום. בתלמוד הבבלי³ במסכת מגילה מובא סיפור על רב שהיה בבבל בתענית ציבור ולמרות שכל הציבור עשה "נפילת אפיים" הוא לא נפל.

1. למילה "אפיים" יכולים להיות שני פירושים: 1. נחירים. 2. פנים. בקשר לנפילה הפירוש היחיד שמתקבל זה "פנים" ולכן "נפילת אפיים" פירושה "נפילה על הפנים" (ע"פ "מילון חדש", עמ' 72, ערך "אף").

2. השתדלתי מאוד להסביר למה אני חושב שמה שהצעתי היא הנכונה וכאשר יש מקום למחלוקת הבאתי בהערה את מי שסובר אחרת ממני.

גופא, רב איקלע לבבל⁴ בתענית צבור. קם קרא בספרא, פתח - בריך, חתם - ולא בריך. נפול כולי עלמא אאנפייחו - ורב לא נפל על אנפיה. מאי טעמא רב לא נפיל על אנפיה? רצפה של אבנים היתה. ותניא: (ויקרא כ"ו) ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחות עליה, עליה אי אתה משתחוה בארצכם, אבל אתה משתחוה על אבנים של בית המקדש. כדעולא, דאמר עולא: לא אסרה תורה אלא רצפה של אבנים בלבד. אי הכי מאי איריא רב? אפילו כולוהו נמי! קמיה דרב הואי. וליזיל לגבי ציבורא, ולינפול על אנפיה! לא בעי למיטרך ציבורא. ואיבעית אימא: רב פשוט ידים ורגלים הוה עביד, וכדעולא, דאמר עולא: לא אסרה תורה אלא פשוט ידים ורגלים בלבד. וליפול על אנפיה ולא ליעביד פשוט ידים ורגלים! לא משני ממנהגיה. ואיבעית אימא: אדם חשוב שאני, כדרכי אלעזר, דאמר רבי אלעזר⁵, אין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו אלא אם כן נענה כיהושע בן נון, דכתיב (יהושע ז') ויאמר ה' אל יהושע קם לך [וגו']... אמר רב חייא בר אבין: חזינא להו לאבבי ורבא דמצלי אצלוויי.

התלמוד הבבלי הביא שלושה הסברים לכך שרב לא נפל ב"נפילת אפים":

1. לפני רב הייתה רצפת אבנים והוא פסק כמו עולא שאסור ליפול על רצפת אבנים, כמו כן, רב העדיף לא ליפול אם זה דורש ממנו להטריח את הציבור לפנות לו מקום.
  2. לפי עולא מותר ליפול על רצפת אבנים כל עוד לא פורשים ממש את הידיים ואת הרגלים. רב נהג לפרוש את ידיו ואת רגליו (לא פסק כמו עולא) והעדיף לא ליפול אם זה דורש ממנו לשנות את מנהגו.
  3. רב הוא אדם חשוב ואסור לאדם חשוב ליפול על פניו.
- מסיכום הסוגיה הנ"ל, אפשר לראות שהתלמוד הבבלי בעד המנהג של נפילת אפים אלא אם כן יש משהו עקרוני כנגד הנפילה (כדוגמת טרחת הציבור, שינוי מנהג), או לחלופין, שמדובר באדם חשוב שלא מכבודו ליפול על פניו.
- לעומת התלמוד הבבלי, הסוגיה בתלמוד הירושלמי⁶ מובילה אותנו למסקנה הפוכה, לפיה ברירת המחדל היא לא ליפול אפיים והנפילה מתבצעת רק במקרים מסוימים.

3. בבלי מגילה כ"ב ע"ב - כ"ג ע"א. כאן ובמשך כל המאמר, פיסוק והדגשות בתוך מובאות הם של הכותב, אלא אם כן מצוין אחרת.

4. המילה "לבבל" מופיעה ברוב כתבי היד אבל היא לא כתובה בכתב יד לונדון ובכתב יד אוקספורד. על פי מה שאני אציע במאמר יש חשיבות גדולה לכך שרב נקלע לתענית ציבור דווקא בבבל אבל גם אם לא כתוב "לבבל" או ש"בבל" זה שם של עיר אז זה לא סותר את טענת.

5. פירוט דברי ר' אלעזר מופיעים במסכת תענית דף י"ד עמוד ב'.

6. תלמוד ירושלמי מסכת עבודה זרה פרק ד דף מג טור ד /ה"א.

רב מפקד לבית רב אחא ר' אמי מפקד לאינשי ביתי' כד תהוון נפקין לתעניתא לא תהוון רבעין כאורחכון. רבי יונה רבע על סיטריה רבי אחא רבע על סיטריה. א"ר שמואל אנא חמית רבי אבהו רבע כאורחיה. א"ר יוסי קשיתה קומי רבי אבהו והכתי' ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחו' עליה. תיפתר בקובע לו מקום. והכתי' ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחוה שם לאלהים? בלבד שתחוייה שאינה על הארץ. וכי יש שתחוייה שאינה על הארץ? ויכרעו אפים ארצה על הרצפה וישתחו. רבי אמי בבליא⁷ בשם רבנן דתמן לא היתרו שתחוייה אלא לתענית ציבור ובלבד על הצד. רבי ינאי זעיר' בשם אבהתיה כל מי שאינו כשר כיהושע שאם יפול על פניו יאמ' לו הקב"ה קום לך אל יפול ובלבד יחיד על הציבור.

בבבלי ובירושלמי יש שתי אמרות חולקות בקשר לנפילת אפים, אמרה אחת של רב ואמרה שנייה של ר' אמי. בבבלי כתוב "רב איקלע לבבל בתענית צבור. [...] נפול כולי עלמא אנפיהו - ורב לא נפל על אנפיה", ולעומת זאת הירושלמי כותב "רבי אמי בבליא בשם רבנן דתמן לא היתרו שתחוייה אלא לתענית ציבור ובלבד על הצד".

ההבנה הראשונית היא שהמסקנה מכל אחת מהמימרות היא הפוכה לגמרי, כאשר לשיטת רב (בבלי) יש ליפול אפיים בכל ימות השנה למעט תעניות ציבור, ואילו לשיטת הירושלמי אסור ליפול אפיים במשך השנה, וההיתר בתעניות ציבור מוגבל אף הוא לנפילה על הצד. למרות המחלוקת הזאת בין רב לר' אמי, בתלמוד הירושלמי חיברו בין רב לר' אמי ועשו מהם דעה אחת, כאשר ניסחו את הדברים "רב מפקד לבית רב אחא ר' אמי מפקד לאינשי ביתי' כד תהוון נפקין לתעניתא לא תהוון רבעין כאורחכון".

כלומר, לפי הירושלמי גם רב וגם ר' אמי ציוו אותו דבר בקשר לנפילת אפים – לא לעשות בתענית ציבור כמו שהם עושים בדרך כלל. חיבור זה בין רב לר' אמי נראה סותר את המחלוקת בין המימרות של שניהם, אבל אם מסתכלים טוב אפשר לראות שהציווי כנגד "נפילת אפים" בתענית ציבור מסתדר גם עם רב וגם עם ר' אמי. רב ציווה שלא ליפול בתענית ציבור כי הוא סובר שמותר ליפול כל השנה חוץ מבתענית ציבור. לעומת זאת ר' אמי סובר שאסור ליפול בכל השנה אבל בתענית ציבור מותר ליפול על הצד.

7. המילה "בבליא" קשה מאוד כאשר היא מוסבת על ר' אמי כי ר' אמי חי בארץ ישראל!!! ר' יחיאל אברהם הלוי ברלב בפירושו "ידיד נפש" לירושלמי הסביר שרבי אמי אמר את דעתו בשם חכמי בבל. דבר זה קשה מאוד כי דעת רבי אמי נוגדת את דעת חכמי בבל (על פי מה שאסביר בהמשך). ההסבר הנכון למשפט זה הוא כנראה שהמילה "בבליא" היא טעות בנוסח והנוסח הנכון הוא הנוסח של רבנו חננאל (על הבבלי במגילה דף כ"ב ע"ב) שמשמיט את המילה הזאת.

כלומר, המשפט מתאים לשני האמוראים שחולקים בדעותיהם כי כל אחד התכוון למשהו אחר כשאמר "כאורחכוך". כשרב אמר "כאורחכוך" הוא התכוון לכך שבכל יום רגיל הם נופלים לגמרי ואילו כשר' אמי אמר "כאורחכוך" הוא התכוון לכך שבכל יום רגיל לא נופלים בכלל. על פי ההבנה הזאת שתי הדעות הסותרות נפגשות באמצע – בתענית ציבור, שבה גם רב וגם ר' אמי סוברים שצריך ליפול באופן מיוחד (על הצד).

אם נדבק בהבנה הזאת נצטרך להגיד שהירושלמי השתמש בדעת רב שסותרת אותו וניסה לגרום לנו לחשוב שרב מסכים עם ר' אמי למרות שיש להם דעות הפוכות לגמרי. ההבנה הזאת, למרות היופי שבה, קשה בפשט דברי רב – אפשר להבין למה ר' אמי סובר שצריך ליפול (על הצד) רק בתענית ציבור כי הרי אמירת תחנון קשורה יותר לתענית, אבל קשה להבין למה רב סובר שמותר ליפול ממש כל השנה חוץ מבתענית ציבור!⁸

בגלל דבר זה חייבים להבין את רב בצורה שונה – רב התנגד לנפילה לגמרי על הרצפה אבל הוא לא התנגד לנפילה עצמה (הטיה על הצד) ולכן לא רשום שרב לא נפל בכלל אלא רק שרב "לא נפל על אנפיה"⁹. על פי הבנה זו רב ור' אמי בכלל לא חולקים.

הבנה זו מסבירה לנו עוד שני דברים שעד עכשיו היו קשים: ראשית, ברור למה הירושלמי מחבר בין הדעות של רב ור' אמי. שנית, ברור גם למה רשום "רב איקלע לבבל" – רב נהג כמנהג א"י שלא ליפול על הארץ ממש וכאשר הגיע לבבל הוא גילה מנהג אחר שסובר שכן נופלים על הארץ.

הבבלי לקח את דעת רב ושם אותה בסוגיה כך שנבין שרב סובר כמנהג בבל שצריך ליפול על הארץ כל השנה¹⁰ (לפחות ככה הגאונים והראשונים הבינו את הסוגיה¹¹).

8. ראה הערה 11.

9. צבי אריה שטיינפלד (במאמרו "נפילת אפים ואיסור אבן משכית" שפורסם ב"סידרא" ג') לא מסכים עם הקריאה הזאת וטוען שאפשר להבין שרב אסר את הנפילה בכלל. ראייה לטענתו מובאת ב"אוצר הגאונים" – "אבל שלא לנפול על פניהן כלל כיון שהוא דבר של שבח לאו כולהו רבנן נהיגי ביה אלא אנשים חשובים בלבד ולא בכל עיתות אלא בימי בעיתא ותעניתא..." (ברכות סימן רכט). לפי דעתי הקריאה הזאת שמובאת ב"אוצר הגאונים" רק מסבכת את הסוגיה כי היא מניחה שיש שלושה סוגים של אנשים: 1. אנשים רגילים שנופלים תמיד לגמרי. 2. אנשים חשובים שנופלים תמיד בהטיה. 3. יחידי סגולה כרב שנופלים תמיד בהטיה חוץ מבתענית ציבור שאז הם לא נופלים בכלל. כמובן שלמרות הסיבוך שהקריאה הזאת יוצרת היא עדיין ראייה לכך שיש שפירשו את דברי רב כך שהוא לא נפל בכלל.

10. את הדבר הזה מחזק מאוד האופן שבו הבבלי הבין את דעת רב. במקום להבין את רב כפשוטו הבבלי מעמיד את דעתו על מקרים מאוד מסוימים (ואפילו קשים). לא רק זה אלא הבבלי אפילו נצרף להגיד שרב פעם אחת סובר כעולא ופעם שנייה חולק עליו!

11. יכול להיות שכל הדיון בבבלי מדבר רק על תענית ציבור אבל אני אסמוך במהלך המאמר על הבנת הגאונים את הסוגיה. הגאונים הבינו את הסוגיה כך שצריך ליפול על הארץ בכל יום. למרות ההבנה הזאת, מנהג ר' אמי שהוזכר בירושלמי (שלפי דעתי היה גם מנהגו של רב) שצריך ליפול רק בתענית ציבור השפיע מאוד על הגאונים. הגאונים אמנם לא פסקו שצריך ליפול רק ביום צער אבל הם כן פסקו שאסור ליפול ביום שמחה בגלל שב"נפילת אפים" יש מימד של צער. כדברי ר' אברהם בן הרמב"ם – "ואשר לעניין הזמן הנה בשבתות ומועדים נמנעים מהשתחויות הבקשה והתחנונים בלבד, משום שממאמרי החכמים ז"ל נראה שיש להימנע

המחלוקת בין התלמודים ממשיכה לאורך הסוגיות, ומוקצנת כאשר בוחנים את היחס של כל תלמיד לאדם החשוב, בכל הקשור לנפילת אפיים בציבור¹². לפי התלמוד הבבלי "אין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו", לעומת הציבור שכן נופל. ככל הנראה מדובר על חשש לפגיעה בכבודו אם לא יענה (ולכן ההקבלה לפסוקים של ספר יהושע)¹³. לפי התלמוד הירושלמי האדם החשוב כן יכול ליפול אפיים, לעומת שאר הציבור שלא נופלים. ככל הנראה החשש העיקרי של הירושלמי הוא מעבודה זרה, חשש שלא קיים (או קיים ברמה פחותה) אצל האדם החשוב¹⁴.

כדי לסיים את ההשוואה בין הסוגיות בבבלי ובירושלמי חשוב להעיר ששתי הסוגיות מביאות באופן דומה דוגמא לשני אמוראים שלא נפלו לגמרי אלא רק הטו על הצד, אבל גם במקרה הזה כל אחד מהתלמודים עשה שימוש הפוך בראיות הנ"ל.

התלמוד הירושלמי הביא את שני האמוראים שנפלו "רק" על הצד לפני האמרה שדברה על כך שרק לצדיק כיהושע מותר ליפול. בגלל הסדר הזה הראייה ממעשה האמוראים לפי הירושלמי היא שאסור ליפול אלא אם כן אתה גדול הדור ולהוכחה תראה את שני האמוראים הנ"ל שאפילו הם נפלו "רק" על הצד.

לעומת זאת הבבלי הביא את שני האמוראים לאחרי שהסביר שכולם צריכים ליפול חוץ מאנשים חשובים. בגלל הסדר הזה הראייה ממעשה האמוראים לפי הבבלי היא שמותר ליפול אלא אם כן אתה אדם חשוב ולהוכחה תראה את שני האמוראים הצדיקים שלא נפלו אלא "רק" הטו על הצד¹⁵.

מהתחנונים בשבתות וימים טובים משום דאבון הלב ודכדוך הנפש שזה מביא, וכן נמנעים מבכי ... (המספיק לעובדי השם, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, עמ' 143). ועיין גם תשובות הגאונים – שערי תשובה סימן שלז.

מקור נוסף שמחזק את זה שהגאונים סברו שאסור ליפול ביום שמחה הוא דווקא פסיקתם שכן ליפול בפורים. את פסיקה זו רב עמרם גאון מגדיר כיוצאת מן הכלל ליום שמחה כי פורים זה לא יום שמחה כמו שאר המועדים ולכן גם אין אומרים בו הלל. סדר רב עמרם גאון, פורים, ד"ה ואין אומרים.

12. מהסוגיה נראה שגם הבבלי וגם הירושלמי מסכימים שליחיד (אפילו אדם חשוב לבבלי ואפילו אדם פשוט לירושלמי) מותר ליפול על פניו בביתו. כדי להבהיר את זה רבנו חננאל הוסיף את המילים "יחיד בציבור" לאחר "אין אדם חשוב רשאי ליפול פניו" (רבנו חננאל בתלמוד בבלי מסכת תענית דף ט"ו עמוד א').

13. כך מפרש רש"י את דברי ר' אלעזר בסוגיה בתענית "רשאי ליפול על פניו – לבזות עצמו בפני הצבור, שאם לא יענה יחפרוהו", וכך גם מפרש ר' אברהם בן הרמב"ם "... לא אסרו אלא על אדם חשוב אשר הוא, בעיני עצמו ובעיני מי שרואהו, בחזקת מי שנענה, ולכן חוששים פן לא יענה ויהיה צפוי חילול שם ... (המספיק לעובדי השם, עמ' 144).

14. יפה לראות ששני התלמודים משתמשים במקור דומה בשביל להוכיח את הדבר ההפוך אחד מהשני.

15. בקריאה נוספת של הסוגיה בבבלי אפשר להבין שכל הסוגיה מדברת רק על תענית ציבור. לפי הקריאה הזו כל הדין בסוגיה הוא על האם צריך ליפול לגמרי בתענית ציבור או רק על הצד כמו שעשה רב? על פי ההבנה הזאת מסקנות הבבלי והירושלמי עדיין שונות אחת מן השנייה אבל המחלוקת ביניהן הרבה יותר קטנה - שניהם מסכימים שעושים "נפילת אפיים" רק בתענית ציבור וכל המחלוקת בין התלמודים היא על צורת הנפילה. לפי הבבלי כולם חוץ מאדם חשוב צריכים ליפול ממש מפני החשש של ביזוי כבוד האדם

השאלה הגדולה היא למה היה כזה הבדל עצום בין מנהג בבל למנהג א"י. פרופסור לוי גינצבורג הסביר בספרו "פירושים וחיידושים בירושלמי"¹⁶ שההבדל בין מנהג בבל למנהג ארץ ישראל היה החשש בישראל מעבודה זרה ולהחמרה בדיניה כגון נפילה על "אבן משכית", ככל הנראה בגלל הימצאותם של נוצרים: "ואפשר שחלוף המנהגים בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל בענין נפילת אפים [...] מקורו בזה שבבבל שלא היו שם נוצרים לא נמנעו מלפול על הקרקע ממש ובא"י שהרבה מינים היו שם לא היו נופלין אלא מטין על צדן ..."¹⁷

התפתחות המנהג הארץ ישראלי בתקופת הגאונים

ההלכה הארץ ישראלית החמירה מאוד, כאמור, בקשר לנפילת אפים בגלל החשש של עבודה זרה ולכן התיירה את הנפילה ממש רק ל'אדם חשוב'.

לאחר תקופת התלמוד החשש מפני עבודה זרה התמעט מאוד עד שכמעט ונעלם, כנראה בגלל השליטה המוסלמית במזרח התיכון (לפי מרבית הפוסקים אסלאם אינו בגדר עבודה זרה). דבר זה גרם שהטעם להחמרה בנפילת אפים כבר כמעט ולא היה קיים. בכתבי הלכה שנמצאו בגניזה הקהירית (קהילה שנהגה על פי מנהג ארץ ישראל והתלמוד הירושלמי) נמצא בין השאר קטע המדבר על נפילת אפים. בקטע הזה יש לנו עדות לכך שבגלל שבטל החשש של עבודה זרה התיירו לכולם ליפול לגמרי, חוץ ממקומות מסוימים שיש בהם ספציפית חשש של עבודה זרה:

ופעמים שהוא מזכירה בסוף ויכרעו אפים ארצה על הרצפה וישתחו שכל השתחווייה על הארץ היא בידים וברגלים ואפים ובימות הראשונים לא היו משתחווים על הארץ אלא בבית המקדש או במקום שהוא מכוון לתפילה שכך פירשו חכמי' ואבן משכית לא תתנו בארצ' להשתחות עליה אבל היום שבטלה ריחה שלעבודה זרה מותר להשתחות במקום המיוחד לתפילה שנ'¹⁸ ויהי דויד בא עד הראש אשר השתחוה אין כתו' כן אלא אשר אשר ישתחוה שם מקום מזומן לתפילה. ואסור להשתחות בבית

החשוב אם לא יענה, ואילו לפי הירושלמי רק לאדם חשוב יש את הזכות ליפול ממש כי אין חשש שהוא יעבוד עבודה זרה.

16. חלק ראשון עמ' 182-181, ד"ה "השוחה על כל ברכה וברכה מלמדין אותו שלא ישוח".

17. יכול להיות שבגלל זה יש הבדל בין המסכת בתלמוד הבבלי שבה מובאת הסוגיה על "נפילת אפים" לבין המסכת בירושלמי שבה מובאת הסוגיה המקבילה. בבבלי הסוגיה מובאת במסכת חגיגה ואילו בירושלמי הסוגיה מובאת במסכת עבודה זרה.

18. בדומה לירושלמי.

עבודה זרה שחרב או על אבן משובחת וחוששים שמה היתה עשויה משכית לשם עבודה זרה [...] ולא תחת עץ רענן ולא כנגדו וחוששים שמא היתה עשרה...¹⁹

המנהג הארץ ישראלי הנ"ל נעלם ביחד עם עוד הרבה מנהגים שהיו מיוחדים ליהודי ארץ ישראל, כנראה בגלל "כפייה דתית" של יהודי בבל על יהודי ארץ ישראל בתקופת הגאונים²⁰. בגלל התופעה הזאת ראשוני המזרח התיכון (כגון הרמב"ם) כבר נהגו כמנהג בבל ופסקו על פי התלמוד הבבלי.

התפתחות המנהג הבבלי בתקופת הגאונים

הגאונים המשיכו את הקו של התלמוד הבבלי ופסקו שאדם רגיל יכול ליפול ממש ורק להרים את הראש שלא יגע ברצפה כאשר יש רצפת אבן, ולעומת זאת אדם חשוב צריך ממש להטות על הצד. ההטיה על הצד לפי הגאונים היא שכיבה על הצד ולא על הבטן ממש. לפי הגאונים הצד שעליו צריך להטות הוא דווקא צד שמאל. פירוש זה להטיה על הצד הוא ממסורת שנשמרה אצלם מתקופת האמוראים וזה כנראה הפירוש המקורי של הביטוי התלמודי "מצלי אצלווי". ניתן לראות שתי עדויות לכך:

[לרב שרירא ולרב האי גאון ז"ל] ששאלתם הנופל על פניו לאחר תפלתו בין ביחיד בין בצבור כשהוא נופל על צידי פניו צריך להדביק פניו בקרקע או יגביה, ועוד מאי ניהו דקאמר רב חייא בר הונא חזינא להו לאביי ורבא דכי נפלי אאפייהו מצלי אצלווי. כך ראינו זקיננו ושישנו הראשונים כשנופלין תולין את פניהם למעלה מן הקרקע ואין מדביקין פניהם בקרקע שמא יש תחת הקרקע רצפה של אבנים ואבן משכית ואתם עשו כן וחושו לאבן משכית ואל תדביקו פניכם בקרקע. והטאה ששאלתם שהוא אצלווי דוקא באדם חשוב כגון אביי ורבא וכל הדומה להם שלא יכוונו פניהם על הקרקע אלא נוטין לצד אחר וכך המנהג לנטות לצד שמאל ולהגביה צד ימין והכי נהיגי רבנן דעבדין כלו' שאינה נפילה גמורה ושאר כל העם אין צריכין לכך כי הדברים אילו ביחידים (ואמר) [נאמר] דעיקר שמעתא על האי הלכתא אומר [אומר]

19. מרדכי מרגליות, הלכות א"י מן הגניזה, עמ' קלה.

20. דבר זה ידוע לנו בעיקר ממכתב של פרקוי בן באבוי. ראה בהרחבה בספר "צוהר לספרות הגאונים" של פרופ' ירחמיאל ברודי (עמ' 33 – 34, 208 – 224).

דתנן עברו אלו ולא נענו עד והיחידים מתעניין ועלה קאמר אין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו אלא אם כן נענה כיהושע ...²¹

רב נטרונאי ז"ל כתב הנופל על פניו [צריך לתלות פניו] למעלה מן הקרקע, ואדם חשוב נוטה לצד שמאל ומגביה צד ימין וכן עמא דבר, ולא פורקדן פי' פניו למעלה כדהוא דמיתי מדבר דהמוכר את הספי' ולא פניו למעלה דרב לייט מאן דגני אפרקיד, וכ"ש אמאן דמצלי אלא דמצלי אצלווי ...²²

למרות שהגאונים נהגו להטות דווקא על צד שמאל בגלל מסורת מימי האמוראים, הם ניסו להביא לכך טעמים. אחד הטעמים שהובאו הוא שהמלאך הרע נמצא משמאלנו.²³ טעם נוסף שהובא על ידי הגאונים הוא שיש צורך להיכנע לפני הקב"ה מתוך מצב של חירות (הסבת שמאל).²⁴

התפתחות מנהג בבל במצרים

כמו שכבר הוזכר, המנהג שהתפתח בעקבות מנהג בבל היה להטות על הצד ולא ליפול ממש ב'נפילת אפים'. מטרת מנהג ההטיה הייתה למנוע השתחוות ממש על אבן ובכך למנוע הידמות לעובדי עבודה זרה. הדרך לשינוי ההשתחויה כך שלא תיראה כמו השתחויה של ע"ז הייתה שונה בין האזור שהיה בשליטה המוסלמית (מצרים) לבין האזור שהיה בשליטה נוצרית (אירופה).

באזור המוסלמי אמנם כבר קיבלו את המנהג הבבלי של ההטיה על הצד אבל בגלל שלא ראו את העבודה זרה כסכנה ממשית ואפילו כיבדו מאוד את ההשתחויה של המוסלמים,²⁵ הסתפקו רק בהטיית הראש מעט. כלומר, השתחוו ממש אבל נמנעו מכך שהמצח יגע ברצפה על ידי הטיית הראש. כך פסק הרמב"ם, שכתב:

21. אוצר הגאונים, ברכות, רכט.

22. ספר המנהיג דיני תפילה עמוד קג.

23. תשובות הגאונים - שערי תשובה סימן שמב. חשוב לציין שחלק מן התשובות שבקובץ "שערי תשובה" אינן של גאונים אלא של מקובלים שביקשו להיתלות בגאונים ולכן אני לא מבסס טענה על קובץ זה אלא רק מחזק.

24. ספר שבולי הלקט ענין תפילה סימן ל.

25. ר' אברהם בנו של הרמב"ם בספרו המספיק לעובדי השם" (עמ' 147-161) מדגיש את הדבר הנ"ל וכותב שמנהג ההשתחויה הוא מנהג יהודי וזה שהמוסלמים נוהגים כך זה לא אומר שזה לא בסדר אלא להיפך אפשר אפילו ללמוד מהם כדי לחדש את המנהג שלנו שהתבטל.

ואחר שישלים כל התפלה²⁶ ישב ויפול על פניו ויטה מעט הוא וכל הציבור ויתחנן והוא נופל, וישב ויגביה ראשו הוא ושאר העם ומתחנן מעט בקול רם מיושב...²⁷

בנו של הרמב"ם, ר' אברהם, הלך שלב אחד הלאה ואמר שצריך להטות את הראש רק במקרה שאין חוצץ בינו לבין הרצפה אבל במקרה שיש חוצץ אז מותר להשתחוות ממש ושאפילו המצח יגע ברצפה²⁸ –

ואם אין חוצץ בין הפנים לארץ והטה מעט את המצח הרי זה מותר אפילו חוץ לבית המקדש ואפילו על האבנים [...] כללו של דבר: כשיש חוצץ בין הפנים ובין הארץ כמחצלות קש, שטיחים וכד', משתחוים במצב הגידול ובמצב התודה בלא הטיה, וזאת בלא התניה בין אם ההשתחויה בפישוט ידים ורגלים או שלא בפישוט ידים ורגלים²⁹.

התפתחות מנהג בבל באירופה

לעומת המזרח התיכון שהיה תחת שליטה מוסלמית, באירופה הייתה שליטה נוצרית שנחשבה לעבודה זרה. כתוצאה מכך, התהליך שהתרחש אצל יהודי מצרים (ושתואר לעיל) לא התרחש באירופה. לא רק שתהליך ההקלה לא התרחש אלא שאפילו החמירו יותר בקשר ל"נפילת אפים" בגלל שכל בתי הכנסת נבנו מאבן. לכן בתקופת הראשונים נעשה שימוש בשתי החומרות של הבבלי על נפילת אפים (איסור נפילה על אבן והפחד שהתחינה לא תענה), ונקבע כי אסור לאף אחד ליפול אלא רק להטות על הצד, כמו שכותבים התוספות³⁰:

ואיבעית אימא רב פישוט ידים ורגלים הוא דעבד כדעולא - וקשה וכי לא היה יודע דמצי לשנויי הכי וכי ס"ד מעיקרא שיהא אסור בלא פישוט ידים ורגלים וי"ל דמעיקרא אסר ליה מדרבנן בלא פישוט ידים ורגלים ובסוף קאמר ואיבעית אימא אין אסור מדרבנן ורב פישוט ידים ורגלים הוא דעביד דאסור מן התורה ומיהו קשה ללישנא קמא דאסור מדרבנן בלא פישוט ידים ורגלים יש לתמוה על בתי כנסיות

26. מיקום "נפילת אפים" לאחר תפילת העמידה הוא קדום מאוד ומוזכר כבר ב"סדר רב עמרם גאון" (סדר נפילת אפים וקדושה דסידרא). דיון בשאלה באיזה תפילות נופלים ראה במאמרו של פרופ' משה חלמיש, 'נפילת אפים כדוגמה להשפעת הקבלה על סדרי התפילה', מחניים 6, עמ' 124-133.

27. רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ט הלכה ה.

28. ממש כמו המוסלמים, וראה הערה 24.

29. המספיק לעובדי השם, עמ' 142-143.

30. תוספות מסכת מגילה דף כב עמוד ב.

שלנו שיש בהן רצפה היאך נופל שליח צבור על פניו ונראה לי דמצלי אצלויי ובהכי שרי והכי נמי משמע בסמוך דמייתי ההיא דפרק אין עומדין דברכות דחזינן להו לאבויי ורבא דמצלי אצלויי כן פירש רב האי גאון.

הדעה של התלמוד הירושלמי שרק גדול הדור יכול ליפול ממש הייתה כל כך רחוקה מהמציאות של הראשונים עד כדי כך שהם היו חייבים להבין אותה באופן שונה. דוגמא לכך אפשר לראות אצל הראב"ה שפירש שדעת הירושלמי מדברת על מקרה של צרות ולא על "נפילת אפים" רגילה (שברור שהיא מתבצעת בכל יום)³¹:

גרסינן בירושלמי פרק [שני] דתענית כל מי שאינו כשר כיהושע אל יפול על פניו ובלבד יחיד על ציבור ורבינו מורי אבי פירש כגון שאין הקהל נופלים בתחנון אלא הוא. ולי נראה על צרות הציבור דומיא דעי:

מנהג ההטיה על הצד נעשה למנהג הקבע עד כדי כך שהודבקה לו אפילו "אידיאולוגיה", כלומר נימוק עקרוני לכך שזו הדרך הנכונה לעשות זאת. לפי הריטב"א עיקר הנפילה הוא הסתרת הפנים ולכן אין סיבה לשכב על הארץ ממש אלא מספיק רק להטות:

דמתעטף ומסתיר פניו בארץ זהו עיקר נפילת אפים שאינו לא קידה ולא פישוט ידיים ורגלים כדמוכח לעיל בהדיא, אלא מצלו אצלויי במקומם כמו שאנו עושים היום.³²

למרות שאצל הגאונים היה מוסכם שמטים דווקא על צד שמאל, אצל הראשונים התחילה להתפתח מחלוקת גדולה על זהות הצד שדווקא עליו צריך להטות. כל אחד מהצדדים במחלוקת הביא הסברים שונים לצדקת דעתו.³³

בין אלו שטענו כי צריך להטות דווקא על צד ימין, ניתן למנות את בעל ספר הרוקח שטען שמהפסוק "שיתיה ה' לנגדי תמיד כי מימיני בל אמוט"³⁴ אנו למדים שהקב"ה נמצא מימיננו. כאשר אדם שוכב, צד ימין שלו הוא מה שהיה צד שמאל שלו כאשר ישב או עמד. לכן אנחנו

31. ראב"ה ח"ג – הלכות תענית סימן תתסז.

32. חידושי הריטב"א מסכת מגילה דף כב עמוד ב.

33. חשוב מאוד לשים לב איך ברור מדברי הראשונים שהם דיברו על שכיבה על הצד.

34. תהלים פרק טז פסוק ח.

צריכים להטות לצד ימין ובכך להפנות את פנינו אל הקב"ה. את הדעה הזו יפסוק גם הטור³⁵.
כך כותב הרוקח³⁶:

ויש לאדם שנופל על פניו [בתחינה] לשכב על ימינו קצת להטות על שם שויתי לה' נגדי תמיד, הרי כשהוא מוטה על צד הימין כבוד השם ית' השומע תפלתן כנגדו כאילו מוטה לצד שמאל, שהרי ב' שמחבקין זה לזה אם האשה לצד שמאל מוטה מוטה האיש כנגד השמאל תחת האשה והימין מחבקה, כך כמער איש לויות סביב, מאהבת ה' את ישראל לעולם, לקיים שמאלו תחת לראשי וימינו תחבקני.

לעומתם, יש ראשונים רבים הטוענים כי צריך להטות דווקא על צד שמאל. ראשונים אלו נתנו מספר הסברים למנהג ההטיה על צד שמאל שכבר מוזכר בגאונים. ר' אברהם בן הרמב"ם טען שיותר נוח להטות לצד שמאל³⁷. ר' שמחה מויטרי כתב שכאשר אנחנו מניחים את הראש שלנו על יד שמאל אנחנו מדמים מצב של אהבה, כאשר יד שמאל היא יד הקב"ה, בבחינת 'שמאלו תחת לראשי וימינו תחבקני' (שה"ש ב')³⁸.

המאירי³⁹ והראב"ן⁴⁰ מחברים בין הטיה זו להטיה של ליל הסדר, שצריך להסב כמו שמסיבים כאשר אנחנו מרגישים חירות (כגון פסח). ההטייה לצד החירות מסמלת את זה שאמנם יש לנו חירות אבל תוך כדי אנחנו כנועים לקב"ה.

בעל ספר הכלבו דיבר על תחושת הכניעה, וכתב שכאשר אנחנו מטים על צד שמאל אנחנו מדמים כאילו אנחנו קורבן וכך אנחנו באים לנפילת אפים מתוך תחושה של התבטלות והידמות לקרבן התמיד "ושוכב על צדו השמאלית זכר לתמיד שנשחט ששוכב על צדו השמאלי"⁴¹.

הר' בנימין (אחיו של "שיבולי הלקט"): כתב שהשכינה נמצאת מימיננו ולכן צריך להפנות אליה את הפנים ולא את הגב ולהטות לצד שמאל, "לפי שמצינו שכשאדם מתפלל שכינה

35. טור אורח חיים סימן קלא.

36. פירושי סידור התפילה לרוקח נפילת אפים.

37. שו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם סימן עט. ר' אברהם בן הרמב"ם יצא, כאמור, כנגד מנהג ההטיה על צד שמאל שהיה נהוג כבר אצל הגאונים. זה שר' אברהם יצא כנגד המנהג מחזק את ההנחה שמנהג זה היה נפוץ גם במצרים. בתשובה הנ"ל ר' אברהם מסביר בכל זאת את מנהג ההטיה לצד שמאל לאדם ששאל אותו. יכול מאוד להיות שיש בתשובתו של ר' אברהם נימה של ביקורתיות על זה שמי שמטה עושה מה שנוח לו ולא מה שצריך באמת לעשות - ליפול ממש.

38. מחזור ויטרי סימן צט.

39. בית הבחירה למאירי מסכת מגילה דף כב עמוד ב.

40. ספר המנהיג דיני תפילה עמוד קג.

41. ספר כלבו סימן יט.

מימינו [...] נמצא כשהוא נוטה על שמאלו פניו כלפי שכינה ואם היה מוטה על צדו הימני הפך הדבר ולא יתכן לעבד לחזור אחוריו כנגד רבו.⁴²

הבעיה במנהג שאומר שצריך להטות דווקא על צד שמאל היא שיש לנו תפילין על היד בשעת נפילת אפיים. את השאלה הזאת כבר שאל "שיבולי הלקט", שניסח זאת היטב "מכל מקום תימה לאחי היאך יהא הנופל על פניו שוכב על צדו השמאלי ונמצא שוכב על התפילין⁴³".

למרות הבעיה שבהישענות על התפילין החליט "שיבולי הלקט" שההטיה דווקא לצד שמאל מאוד חשובה והיא לא באמת פוגעת בתפילין. כך הוא כותב בהמשך דבריו: "שיותר טוב לישכב על צדו השמאלי לכנע מצד הלב ולהשפיל רום גאותו ולא לשכב על צדו הימני לבלתי רום לבבו בהיות הלב למעלה ומשום תפילין לא חיישינן דכיון שהוא מחופה עור והוא במקום מכוסה כדכתיב והיה לך לאות ולא לאחרים לאות ליכא בזיון."

השולחן ערוך פסק שצריך להטות דווקא לצד שמאל ואילו הרמ"א ניסה לעשות מין פשרה בין הצדדים. הרמ"א הבין שהעיקר זה ההטיה ולא משנה הצד ולכן הוא ניסה לפסוק הלכה שתוסכם על שני הצדדים. הפשרה שאותה הרמ"א פסק משתמשת באמירה שיש בעיה ליפול על התפילין והיא שכאשר יש תפילין על יד שמאל אז נטה לצד ימין וכאשר אין תפילין אז נטה לצד שמאל, וכך הוא כותב⁴⁴:

אין לדבר בין תפלה לנפילת אפיים. כשנופל על פניו, נהגו להטות על צד שמאל. הגה: וי"א דיש להטות על צד ימין, והעיקר להטות (ריב"ש סי' רי"ב / תי"ב / וב"י בשם הרוקח) בשחרית כשיש לו תפילין בשמאלו, על צד ימין משום כבוד תפילין; ובערבית, או כשאין לו תפילין בשמאלו, יטה על שמאלו (מנהגים).

הט"ז פסק שהיום כולם צריכים לנהוג כדעת הפשרה של הרמ"א, כדבריו במקום⁴⁵:

וכיון שאין כאן ראייה ברורה לשום סברא אין לנו לשנות ממה שנהגו רוב העולם **כפשרת רמ"א** והמשנה יהיה נחשב לחסרון ידיעה ע"כ אין לשנות:

42. ספר שבולי הלקט ענין תפילה סימן ל.

43. ספר שבולי הלקט שם

44. שולחן ערוך אורח חיים סימן קלא סעיף א.

45. ט"ז אורח חיים סימן קלא ס"ק ג.

יפה לראות איך הפשרה של הרמ"א היא כמעט מדויקת מבחינת המקום שהיא נותנת לכל מנהג, שהרי בשחרית נוהגים כמנהג אחד ובמנחה נוהגים כמנהג השני. הבעיה בפשרה הזאת היא שהפשרה תלויה בגורם חיצוני – הנחת התפילין. כלומר, במקרה שאדם מניח תפילין גם במנחה אז הפשרה נהרסת כי יוצא שאדם זה יפול רק לצד ימין. התייחסות לבעיה זאת אפשר לראות ב"חיי אדם" שפסק ליפול במנחה תמיד לצד שמאל, גם כאשר המתפלל מניח תפילין בזמן הנפילה. הוא כותב "נראה לי דבמנחה אפילו המניח תפילין יפול על שמאלו"⁴⁶.

עניין הנפילה על היד

בתקופתו של הריב"ש⁴⁷ החלה החמרה בקשר להרחקת האדם מהרצפה ב"נפילת אפים". עד ימיו של הריב"ש ההרחקה הכי גדולה הייתה להטות על הצד, הריב"ש לעומת זאת שינה את כל ההבנה שלנו את מנהג ההטיה על ידי כך שפירש שההטיה שדיברו עליה הייתה בישיבה.

נפילת אפים רשות. ולהיות הדבר כן, אין צריך לדקדק: אם אפשר מעומד. ומה שנהגו הצבור מיושב; הוא לפי שדרך הצבור בכל תפלותיהם, וברכותיהם, לאומרם מיושב: **שלא להטריח עליהם**, זולתי בי"ח אבל לא שיהיה קפידא בישיבה, בנפילת אפים. שהרי תחנונים היא, וכל תחנונים מעומד[...]⁴⁸ וא"כ, אין טעם למנהג בישיבה, יותר מבעמידה; רק שההטיה לקיים: שמאלו תחת לראשי וכו'; נוחה להעשות יותר בישיבה, יותר מבעמידה. או שהיא כדי שלא להטריח, ולהקל מעליהם; כמ"ש למעלה. והרמב"ם ז"ל שכתב בסדר התפלה: שיושבין בנפילת אפים. דעתו לומר: שכך נהגו הצבור. או לומר: שאין צריך לעמוד. כי כן כתב, גם באשרי ובסדר קדושה. זהו מה שנ"ל, בשאלותיך.⁴⁸

על פי השאלה שנשאל הריב"ש נראה שמנהג הנפילה בישיבה היה מקובל בדורו ושהוא בסך הכל מבסס אותו הלכתית. אם הריב"ש באמת נשאל את השאלה הזאת (והוא לא כתב אותה

46. "חיי אדם", כלל לב, סימן לג.

47. 1326 – 1408, כל הראשונים שהובאו עד עכשיו חיו לפני הריב"ש. על פי דברי הריב"ש נראה שהוא מתייחס למנהג שהיה קיים בזמנו.

48. שו"ת הריב"ש סימן תיב. אפשר להביא ראיה להסבר הריב"ש את הרמב"ם ממצוות 'הקהל'. לפי המשנה המלך צריך לקרוא בישיבה אבל שיבחו את מי שקרא בעמידה. ראה משנה סוטה ז' ח': "נותנה למלך והמלך עומד ומקבל וקורא יושב" אגריפס המלך עמד וקבל וקרא עומד ושבוהו חכמים", והגמרא שם. כמו כן ראה רמב"ם הלכות חגיגה ג' ג'.

בעצמו⁴⁹), אז אפשר לומר שנוצר פער בין מנהג העם ליפול בישיבה, לבין הפסיקה שמדברת על נפילה בשכיבה על הצד. אני לא מצאתי מקור הלכתי קדום לריב"ש שמדבר על כך שאפשר ליפול בישיבה, ולכן חייבים להבין שהעם התחיל לשבת ב"נפילת אפים" על פי דעת עצמו ובלי ביסוס הלכתי לכך. אולי ביקורת ר' אברהם בן הרמב"ם שההטיה מתבצעת לצד מסוים בגלל הנוחות תופסת גם בהתפתחות מנהג הישיבה ב"נפילת אפים" – העם התחיל ליפול בישיבה כי כך היה לו יותר נוח. הריב"ש לא יוצא נגד מנהג העם אלא מתאים את ההלכה אליו!⁵⁰

בנוגע לתשובה עצמה, הרי שהריב"ש הוכיח את דבריו מדברי הרמב"ם **"ישב ויפול על פניו"**.⁵¹ הריב"ש לא הסתפק בהרחקה הזאת וטען שכאשר הרמב"ם אמר שצריך ליפול בישיבה הוא בסך הכל התכוון שאפשר בישיבה אבל אפשר גם בעמידה.

הריב"ש מביא שלוש סיבות שבגללם יש פוסקים שאמרו לשבת בנפילת אפים. הסיבה הראשונה היא שלא להטריח את הציבור - שלא יעמדו סתם. הסיבה השנייה דומה לראשונה, והיא יותר נוח להטות בישיבה מאשר בעמידה (ונראה ששכיבה אינה אופציה כלל). הסיבה השלישית שהוא מביא היא שאנשים לא יחשבו שחייבים לעמוד בנפילת אפים. נפילת אפיים הוא סוג של תחנון מיוחד שבו אפשר לשבת לעומת שאר התחנונים שבהם עומדים.⁵²

דעת הריב"ש שאפשר לעשות "נפילת אפים" בעמידה הייתה דעה שהשפיעה מאוד על הפסיקה, וממנה והלאה הדעה שהכי מרחיקה את האדם מהרצפה זאת הדעה של הטיה בישיבה, כאשר אף אחד כבר לא מזכיר את האופציה של שכיבה על הצד, שכן השכיבה כלל אינה אפשרות.⁵³

49. מקובל שרוב השאלות בשו"ת "תרומת הדשן" נכתבו על ידי מחבר השו"ת בעצמו, וידוע שעוד פוסקים עשו כך.

50. באשכנז המנהג קיבל לאורך הדורות תוקף הלכתי ממש, ונעשו מאמצים להתאים את הנוהג הרווח לכתוב בספרים. דוגמאות לכך ניתן לראות כבר בתוספות הראשון על הש"ס, המסביר מדוע באשכנז מתפללים ערבית מוקדם יותר מהמותר בגמרא. דוגמא נוספת אפשר לראות סביב עניין סעודת פורים, שם כותב תרומת הדשן **"יראה דיש למצוא טעם וסמך קצת למנהג זה"** (שו"ת "תרומת הדשן", סימן ק"י).

51. הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ט הלכה ה. לפי דעתי פשוט הרמב"ם (כמו שכבר אמרתי) היא שהנפילה צריכה להיות נפילה ממש ולא ישיבה (ובטח לא עמידה). ראייה לכך יש בסדר הפעולות שהרמב"ם כותב: ישיבה – נפילה – הטיה – ישיבה – הגבהת הראש. ולמרות שזה נראה כפשט, נראה לומר שהריב"ש רוצה להסביר את המנהג של בני דורו.

52. דבר זה דומה לקדושה דמיושב שאפשר לשבת בה לעומת קדושה דמעומד שחייבים לעמוד בה (וכך גם ב"תקיעות דמיושב").

53. דוגמא לכך היא פסיקת המהרי"ל (1360 - 1427) ש"נפילת אפים" מתבצעת בישיבה – ספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות תפילה: יב] אמר מהרי"ל סג"ל כש"צ **יושב ליפול** בתחנה יהא אחוריו לצד דרום ופניו לצפון, ויהא סומך ונופל על צד ימין. וכן במי"י, דאז נמצא **כפיפת ראשו** לצד התיבה. ואם יושב להפך ומיסב על הימין צריך להיות נוטה מן התיבה ולא מיסתבר, ואמר במימון סימן וימינו תחבקני.

ר' יוסף קארו כתב ב"בית יוסף" שצריך לשבת ב"נפילת אפים" אבל לא מטעם ענייני של התנגדות למעשה העמידה אלא מטעם קבלי⁵⁴: "כתב הריב"ש בתשובה שאין להקפיד בנפילת אפים שתהיה מיושב ואם רצה לעשותה מעומד הרשות בידו עכ"ל ולפי דעת חכמי הקבלה⁵⁵ נראה שיש להקפיד שתהיה מיושב דוקא.⁵⁶

המשנה ברורה מחייה את דעת הריב"ש על נפילה בעמידה, ואומר שבשעת הדחק סומכים עליו⁵⁷ לצורך כך.

מיושב - כתב ב"י שהטעם הוא ע"ד הקבלה ובריב"ש כתב שאין קפידא. כתבו אחרונים בשעת הדחק נוכל לסמוך על הריב"ש וע"כ אם סיים תפלתו וצריך לעמוד עכ"פ כדי הילוך ד' אמות וקודם שיעור זה התחיל הציבור לומר תחנון יעמוד שם במקומו ויפול על פניו מעומד⁵⁸ עם הציבור וכן אם אחר עומד נגדו ומתפלל שמ"ע ואסור ל"א לישוב נגדו אפילו כמלא עיניו ואי אפשר לו לילך לצדדין יפול על פניו מעומד וכן כל כה"ג:

כמו שכבר נאמר, השינוי ב"נפילת אפים" מנפילה ממש לנפילה על הצד הצריך שינוי בתפיסת ה'אידיאולוגיה' של הנפילה, ולכן 'אידיאולוגיית' הנפילה עברה מהשתטחות לכיסוי הפנים. לעומת זאת במעבר משכיבה על הצד לשיבה לא הוצרך שינוי 'אידיאולוגי', אלא היא נשארה עדיין כיסוי הפנים.⁵⁹

54. בית יוסף אורח חיים סימן קלא. ראה גם שולחן ערוך אורח חיים סימן קלא סעיף ב.
55. במאמרו שהוזכר לעיל, פרופ' משה חלמיש, עוסק בתפיסת הקבלה לכך שצריך ליפול דווקא לצד שמאל.
56. דברי הבית יוסף מוכיחים עד כמה דברי הריב"ש היו גאוניים. הריב"ש החמיר משכיבה על הצד לעמידה וכל הפוסקים שאחריו אמנם לא קיבלו את כל החומרה שלו אבל כן קיבלו את עניין השיבה ב"נפילת אפים". יכול מאוד להיות שהריב"ש, שרצה להחמיר בנפילה, נהג בכוונה בטקטיקה של החמרה גדולה כדי שבטוח ההחמרה תתפוס (גם אם לא בשלמותה).

57. משנה ברורה, סימן קלא, ס"ק י.

58. מי שלא מכיר את המקור של "נפילת אפים" לא שם לב עד כמה הביטוי הזה אבסורדי מצד אחד וגאוני מצד שני. ר' אברהם בן הרמב"ם הגיב בחריפות גדולה מאוד נגד מנהג יהדות אירופה שלא להשתחוות ממש וכך הוא כותב בסיכומו את הפרק על ההשתחויה - "... אשר להארכה בעניין זה, הנה הסיבה לכך - משום הרשלנות הכללית של אנשי הגלות בעבודותיהם את ה' בצבור ומשום שחלפו שנים ועברו דורות בזלזול בחובות שהצבענו עליהן, ועל-כן נאלצנו להאריך ולהרחיב ... ("המספיק לעובדי השם" עמ' 184). אפשר רק לנסות לשער מה הייתה תגובתו של ר' אברהם אם היה קורא את פסיקת הריב"ש או את הניסוח הנ"ל של המשנה ברורה.

59. הרב חיים דוד הלוי הביא שני הסברים למטרת כיסוי הפנים שהם כביכול ההסברים ל"נפילת אפים" בכלל: "ודע כי ענין נפילת אפים יש בו שלש כוונות. אחת, למורא השכינה כדי שיתלבש בושתי וצניעות כי כסוי הפנים מדרכי הענוה והבושת [...] כענין שנאמר במשה: ויסתתר פניו כי ירא מהביט אל האלקים. [...] וכן דרשו: חיות הקודש נופלות על פניהם כדי שלא יציצו בפני השכינה [...] והשלישית, להראות אסירת חושיו וביטול הרגשותיו והוא כי הנופל על פניו מכסה עיניו וסותם פיו והוא מסכים במחשבת שאינו רואה נזקו ותועלתו

ר' ישראל מאיר הכהן מראדין פסק על פי ה"אידיאולוגיה" הזאת שצריך לכסות את הפנים בבגד ולא מספיק הכיסוי עם היד⁶⁰. בעקבותיו פסק גם המשנה ברורה, שכתב: "ונוהגים לכסות הפנים בבגד ולא די כיסוי היד שנופל פניו עליה."⁶¹ פסיקה זו של ה"משנה ברורה" היא דוגמא לכך ששינוי בתפיסה של הלכה מסוימת יכול לגרום גם לשינוי בהלכה ממש.

השפעת נוסח התפילה על הנפילה עצמה

התפתחות נוספת ומרחיקת לכת בקשר למנהג "נפילת אפים" קשורה במזמור שאותו אומרים בשעת הנפילה. בגמרא לא מוזכר קטע שנאמר בשעת הנפילה אבל ברור שלא סתם נפלו אלא אמרו משהו. רב עמרם גאון, בסידורו⁶², מביא קטע קבוע שאותו אומרים לאחר התחנון האישי של נפילת אפים והטור פסק להלכה קטע דומה⁶³.

ונופלין ציבור על פניהם ומבקשים רחמים ושואל כל אחד בקשתו ואומר רבון כל העולמים ואדוני האדונים ... והושיעה ברחמך הרבים משיח צדק ועמד ועומד החזן ואומר א"מ חננו ועננו כי אין בנו מעשים עשה עמנו צדקה והושיענו למען שמך ואנחנו לא נדע וכו'

הראשונים עדיין אמרו שכל אחד יכול להגיד תפילה אישית ב"נפילת אפים" אבל הם נתנו אופציות שונות לפרקי תהילים שאפשר להגיד במקום (או בנוסף) לתפילה האישית. לדוגמא, ה"רוקח" מביא שלושה פרקים מספר תהילים כפרקים 'מומלצים'⁶⁴ כאשר המנהג העיקרי הוא אמירת מזמור כ"ה. גם הזוהר מציין את מזמור כ"ה כפרק שאומרים בזמן הנפילה והוא מבין שהסיבה לאמירתו דווקא היא כי יש בו סוד קבלי גדול⁶⁵, ובעקבותיו הלכו כמה וכמה הוגים ופוסקים⁶⁶.

אינו יודע דרכו ועניניו ואין בידו להפיק רצונו אם אין הקב"ה מסכים על ידו]... (מקור חיים השלם, חלק א, פרק ס"ג, עמ' 292 – 293).

60. ביאור הלכה סימן קלא

61. משנה ברורה סימן קלא ס"ק ג

62. סדר רב עמרם גאון, נפילת אפים וקדושה דסידרא, ד"ה ונופלין ציבור.

63. טור אורח חיים סימן קלא

64. פירושי סידור התפילה לרוקח [עא] - [עב] נפילת אפים. "לדוד אליך ה' נפשי אשא" (תה' כ"ה), "ה' מה רבו צרי" (תה' ג'), "ה' אל באפך תוכיחני" (תה' ו').

65. זוהר, כרך ג (במדבר), פרשת במדבר, דף קכ עמוד ב..

66. מקור זה מצוטט בבית יוסף באורח חיים סוף סימן קלא. ראה גם מנורת המאור פרק ב - תפילה נפילת אפים

בעדות המזרח קבעו, בעקבות הזוהר, שצריך להגיד דווקא את מזמור כ"ה. בגלל החשש שכיסוי העיניים של הנפילה יגרום לפגיעה בכוונה באמירת מזמור זה (שכאמור יש בו סוד קבלי גדול), החליטו בעדות המזרח שלא ליפול בכלל. ר' יוסף חיים אפילו הביא למנהג אי הנפילה טעם אידיאולוגי.⁶⁷

בקהילות אשכנז, לעומת זאת, החליטו שחשוב לשמר את מנהג הנפילה ולכן קבעו להגיד מזמור שיש בו פחות חשיבות בכוונה. המזמור שהתקבל על ידי קהילות אשכנז הוא מזמור ו' שהובא ברוקח כמנהג משני.

כדי לקשר בין המזמור של "נפילת אפים" לתחנון הארוך של שני וחמישי, הוסיפו לפני המזמור פסוק שמתחיל ב"רחום וחנון"⁶⁸. הוספה זו קובעה כל כך בתפילה עד כדי קריאה למזמור זה בשם "מזמור רחום וחנון".⁶⁹

"ערוך השולחן"⁷⁰ מציין מנהג נוסף שאנחנו נוהגים היום (והוא לא נהג), להגיד לפני "רחום וחנון" את הפסוק

"ויאמר דוד אל גד צר לי מאוד נפלה נא ביד ה' כי רבים רחמיו וביד אדם אל אפלה"⁷¹.

הוספת פסוק זה קשה מאוד כי היא "הורסת" את אפקט החיבור בין התחנונים שיצרה הוספת פסוק "רחום

וחנון", ואפשר לראות שכמו ערוך השולחן, לא כולם אמרו את הפסוק כחלק מהתפילה. יכולות להיות סיבות אפשריות להוספת פסוק זה באשכנז. למשל, לפי "סדר עבודת ישראל" סיבת הוספת פסוק זה היא בגלל שיש בו את המילים "נפלה נא" שמרמזות על נפילת אפים.⁷² ייתכן גם שהוספת פסוק זה מצטרפת למהלך הכללי של הפיכת הנפילה על היד לאידיאל

67. "בן איש חי הלכות", פרשת כי תשא סעיף יג.

68. יש הבדל בין הפסוק שנבחר בעדות המזרח לבין הפסוק שנבחר בקהילות אשכנז.

69. ראה בדברי ערוך השולחן אורח חיים סימן קלא סעיף ח. תופעה זו מזכירה מאוד את מה שקרה למזמור "תהילה לדוד" שאנחנו קוראים לו "אשרי" בגלל פסוק שהתווסף לפניו. דבר נוסף שמסמל את קיבוע הוספת "רחום וחנון" הוא שגם במנחה אנחנו אומרים את המשפט הזה למרות שאין שום מקום לחיבור לתחנון הארוך במנחה כי הרי הוא נאמר רק בבוקר (בדומה לפסוק "כל הנשמה תהלל יה הללויה" שהוסיפו אותו למזמור "תהילה לדוד" כדי לחבר בין מזמור "תהלה לדוד" לבין שאר מזמורי ה"הללויה" ובכל זאת הוא נאמר גם במנחה).

70. ערוך השולחן שם.

71. שמואל ב', כ"ד:י"ד

72. סדר עבודת ישראל נפילת אפים. ייתכן גם שהדגש הוא "נפלה נא ביד", ואז הפסוק הוא חלק ממעבר אידיאולוגי.

במקום הנפילה על הרצפה. פסוק זה התווסף כמקור מקראי לכך כי הרי כתוב בו "נפלה נא ביד".⁷³

סיכום התפתחות מנהג נפילת אפים

מנהג נפילת אפים התחיל כמנהג שבו משתחוים ממש ואומרים תחנונים. עם הזמן החמירו באפשרות לקיום מנהג זה במלואו בגלל החשש מעבודה זרה (איסור "אבן משכית"). בגלל שהיחס לעבודה זרה היה שונה בין האזורים השונים שבהם חיו היהודים כך גם המנהג התפתח באופן שונה בין אזורים אלו. בגלל דברים אלו אני אציג בנפרד את ההתפתחות שחלה במנהג "נפילת אפים" בארץ ישראל ואת ההתפתחות שחלה בבבל (מנהג בבל התפצל יותר מאוחר לשני אזורים גיאוגרפיים שונים – מצרים ואירופה).

מנהג א"י: בתקופת האמוראים היו בארץ הרבה נוצרים שגרמו לחשש יהודי מפני עבודה זרה. לכן היהודים החמירו במנהג ההשתחוות וקבעו שבציבור רק לאדם חשוב (שידוע שאינו עובד עבודה זרה) מותר ליפול ממש ואילו לאנשים הפשוטים אסור ליפול ממש אלא רק להטות על הצד. גם את ההטיה על הצד התירו רק בתענית ציבור ולא בכל יום, כנראה בגלל החשיבות של אמירת תחנון בימי צער.

לאחר שהערבים השתלטו על הארץ (בשנת 634 לספה"נ – תחילת תקופת הגאונים בבבל) הארץ הפכה להיות תחת שלטון מוסלמי. האסלאם היא דת שאינה נחשבת לעבודה זרה וכן עם הזמן התמעט החשש מפני הע"ז עד שכמעט ולא היה קיים. בגלל שינוי זה בוטלו ההגבלות על ההשתחויה ואפשרו לכולם ליפול ממש על הרצפה, אלא אם כן למקום שהיו בו היה קשר ישיר לעבודה זרה.

באותה תקופה החלו יהודי בבל, תוך כדי עידוד של הגאונים, להפיץ את תורת בבל ומנהגיה בארץ עד שמנהגי ארץ ישראל ולימוד התלמוד הירושלמי נעלמו לגמרי.

מנהג בבל: לעומת ארץ ישראל, בתקופת האמוראים לא היו בכלל נוצרים בבבל והחשש מפני ע"ז היה קטן מאוד. לכן היהודים בבבל התירו לכולם ליפול ממש. היחידים שאסרו עליהם ליפול ממש היו האנשים החשובים וגם זה לא בגלל החשש מע"ז אלא בגלל סיבה של כבוד (שמא הם לא יענו וזה יפגע בכבודם).

73. אפשרות נוספת קשורה לדבר הבא. ר' אברהם אבן בלעם הספרדי, שחי בסוף המאה ה-11, חיבר פיוט בשם "בזכרי על משכבי". הפזמון החוזר של פיוט זה הוא מהפסוק שלנו "נפלה נא ביד ה' כי רבים רחמיו". לא ברור לאיזה מעמד ר' אברהם כיוון את הפיוט שלו אבל הוא נקבע בסליחות הספרדיות כפיוט שנאמר לפני "נפילת אפים". יכול להיות שבעקבות הפיוט הנ"ל התגלגל המנהג להגיד את הפסוק של "ויאמר דוד אל גד...".

בתקופת הגאונים החמירו במנהג הנפילה של האדם הפשוט וקבעו שהוא צריך להגביה טיפה את ראשו מהקרקע. הגאונים הסבירו שההטיה שהאדם החשוב צריך לעשות היא שכיבה על צד שמאל דווקא (מתוך מסורת מהאמוראים) ונתנו למנהג הזה מספר טעמים.

בתקופת הראשונים מנהג בבל כבר היה מקובל בכל העולם היהודי אבל היו הבדלים בקיומו בין האזורים השונים בעולם. **אירופה** הייתה תחת שליטה נוצרית ולכן החמירו במנהג הנפילה וקבעו שכולם, ולא רק אדם חשוב, צריכים ליפול רק בשכיבה על הצד. בתקופת הראשונים השתכחה המסורת שהייתה בימי הגאונים שצריך ליפול דווקא על צד שמאל ולכן הייתה מחלוקת בין הראשונים לאיזה צד צריך ליפול (כאשר כל צד במחלוקת הביא טעמים שונים לשיטתו). **במצרים** שהייתה תחת שליטה מוסלמית היה מקובל המנהג האירופאי שכולם נופלים רק על הצד אבל הוא קיבל ביקורת קשה בגלל שהחשש מע"ז במצרים היה זניח. בגלל דבר זה הרמב"ם פסק שכולם יכולים ליפול ממש ורק להטות מעט את הראש ובנו ר' אברהם הלך שלב אחד הלאה ואמר שצריך להטות את הראש רק אם אין חוצץ בין הראש לרצפה.

באירופה במאה ה - 14 חל מפנה במנהג הציבור שהחל לשבת ב"נפילת אפים". הריב"ש שחי באותה תקופה ביסס את המנהג הזה הלכתית ואפילו קבע שאפשר לעשות "נפילת אפים" בעמידה.

דעת הריב"ש על הישיבה ב"נפילת אפים" התקבלה אצל כל הראשונים אבל אמירתו על אפשרות העמידה לא נפסקה להלכה ב"שולחן ערוך" מטעמים קבליים. ה"משנה ברורה" פסק בכל זאת את דעת הריב"ש לשעת הדחק וטבע את הביטוי – **"ויפול על פניו מעומד"**.

התפתחות נוספת קשורה למזמור שאותו אומרים בזמן הנפילה. המזמור שאותו אומרים הוא מזמור כ"ה שהזוהר ייחס לו סוד קבלי גדול כאשר אומרים אותו ב"נפילת אפים" ולכן:

* **בקהילות אשכנז** החליפו את מזמור כ"ה במזמור ו'.

* **בקהילות עדות המזרח** החליטו לשמור על מזמור כ"ה אבל לבטל את מנהג הנפילה.

יש פוסקים שאפילו הביאו למנהג אי הנפילה טעמים "אידיאולוגיים".

בדורות הקדומים הבינו שמטרת הנפילה היא השתטחות ולכן נפלו ממש. הראשונים העבירו את האידיאולוגיה מהשתטחות לכיסוי הפנים ולכן התאפשרה אפילו הנפילה בעמידה. עדות המזרח סגרו מעגל כאשר העבירו את האידיאולוגיה לכוונה וביטלו לגמרי את הנפילה. בהקדמה הערתי ש"נפילת אפים" היא מקרה מיוחד שיכול להוות דוגמא ללימוד התפתחות של מנהג בכלל כי יש בו כמעט את כל האלמנטים שקשורים להתפתחות מנהג:

1. **פחד מעבודה זרה**: במקומות שהיה חשש של עבודה זרה אז החמירו מאוד במנהג הנפילה ואילו במקומות שלא היה חשש אז החמירו פחות. לא רק זה, אלא גם

- כאשר במקום שהיה בו חשש של עבודה זרה נגמר החשש הזה החליטו לבטל את ההחמרות (אם בטל הטעם של החמרה אז ההחמרה גם בטלה).
2. **השפעה של הדתות השונות:** חוץ מההשפעה הרעה של הדתות השונות (החשש מעבודה זרה) הייתה להם גם השפעה חיובית. המנהג במצרים ליפול ממש חזר בעיקר בגלל התרשמותו של ר' אברהם בן הרמב"ם ממנהג זה של המוסלמים.
3. **שכחה של המנהג המקורי:** בתקופת הגאונים לא הייתה התלבטות לאיזה צד צריך להטות ואילו בתקופת הראשונים אנחנו רואים מחלוקת גדולה בעניין זה. ההסבר היחידי לכך הוא שהראשונים שכחו את המנהג המקורי.
4. **עצלנות או אי נוחות בקיום המנהג המקורי:** ידוע לנו שהיהודים בסביבות המאה ה-14 התחילו לעשות "נפילת אפים" בישיבה במקום בשכיבה. מנהג זה לא התחיל בעקבות פסיקה של רב אלא להיפך – פסיקת הריב"ש נועדה כדי לבסס הלכתית את המנהג הקיים. יכול מאוד להיות שהשינוי במנהג בא מצד הציבור שלא רצה ליפול ממש על הרצפה אלא ליפול בישיבה.
5. **השפעה של הקבלה:** הקבלה יחסה למזמור שאומרים בשעת הנפילה סוד קבלי גדול ודבר זה השפיע רבות על המנהג. באשכנז החליפו את המזמור ובעדות המזרח ביטלו את הנפילה. השפעה נוספת של הקבלה היא פסיקתו של ה"שולחן ערוך" שחייבים לשבת ב"נפילת אפים" ואסור לעמוד.

סוף דבר

במאמר זה סקרתי את השתלשלות מנהג "נפילת אפים". ראשית הצגתי את המנהג הראשוני כפי שהוא מוכר לנו, ולאחר מכן עקבתי אחר התפתחות המנהג והגורמים השונים שהשפיעו על כל שלב בה. האלמנטים העיקריים אשר גרמו לשינויים במנהג הם פחד מעבודה זרה, השפעת דתות אחרות, שכחת המנהג המקורי, עצלנות (או אי נוחות) ביחס לאופן קיום המנהג המקורי ולבסוף אף הקבלה. בנוסף, הראיתי את השפעת האזורים הגיאוגרפים השונים על התפתחות המנהג, עקב המגע עם דתותיהם השונות של בני כל מקום. לסיום, הצגתי את שלושת מנהגי "נפילת אפים" השונים הנהוגים בימינו: נפילה במעומד בשעת הדחק, נפילה במישוב ושלא ליפול כלל, אשר כולם רחוקים בצורה משמעותית מן המנהג המקורי אבל כל אחד מהם הפך להיות האידיאולוגיה של "נפילת אפים". שוני זה בין המנהגים הוא מרתק, בייצגו את האופנים השונים בהם בחרו ישראל לאורך הדורות "להשתטח" בפני קונם.